

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

katedra pedagogiky

Sociální deviace a prevence

**Anežka Misauerová
(aktualizace J. Lorenzová)**

studijní opora pro kombinovanou formu studia

**Praha
2009 a 2019**

Obsah:

- 1. Vymezení pojmu sociální deviace**
- 2. Příčiny sociálních deviací, socializace**
- 3. Funkce sociálních deviací**
- 4. Teorie sociálních deviací**
- 5. Vybrané okruhy sociálních deviací**
- 6. Prevence sociálních deviací, legislativní rámec preventivních činností**
- 7. Institucionální síť poskytovatelů služeb sociální prevence**
- 8. Role školy v oblasti primární prevence sociálních deviací**
- 9. Doporučená studijní literatura**
- 10. Přílohy: NÁRODNÍ STRATEGIE PRIMÁRNÍ PREVENCE RIZIKOVÉHO
CHOVÁNÍ DĚTÍ A MLÁDEŽE (MŠMT)**

1. téma

Vymezení pojmu sociální deviace

Klíčová slova: sociální deviace, deviace sociální a nesociální, sociální deviace X sociální problémy, sociální patologie, negativní společenské jevy; sociální norma, abnormalita, nonkonformita, komponenty sociální deviace, normativní a reaktivní koncepce sociální deviace

Cíl: seznámení s pojmovým vymezením sociálních deviací, se vztahem sociálních deviací k podobným běžně užívaným pojmům a se základními koncepcemi sociálních deviací

1.1

Co jsou sociální deviace

Při definování pojmu **sociální deviace** můžeme vyjít z obecnějšího termínu **deviace**. Ta znamená jakoukoliv odchylku od normální struktury či funkce a můžeme se s ní setkat u přírodních i společenských jevů.

„Deviace označuje určitou míru odchylky od normálního (statisticky průměrného, funkčně optimálního či jinak stanoveného standardu normality) stavu.“¹

Je známo, že čím je daný jev složitější, tím pravděpodobnější je u něj výskyt deviací (odchylek).

Pojem deviace se vyznačuje značnou obecností. Neobsahuje odkaz na nějakou konkrétní normu, od níž se posuzovaný jev odchyluje. Deviaci můžeme zcela charakterizovat právě obecným faktem odchylky od normy a nemusíme specifikovat, o jakou normu se přitom jedná. Pojem deviace je hodnotově a emocionálně neutrální, protože připouští možnost pozitivní i negativní odchylky. Přesto pojmu deviace v pozitivním smyslu není běžně používáno.

Sociální deviace jsou takové deviace (odchylky), které mají význam v sociálních interakcích a vztazích. Jako deviantní jednání můžeme označit takové jednání, které většina členů určité společnosti nebo sociální skupiny považuje za porušení společně respektované normy.

Jako nesociální označujeme ty deviace, které vznikají u objektů, mezi nimiž nejsou sociální vztahy – např. předměty, rostliny... **Nesociální deviace** se však mohou objevovat i u lidí. Jedná se o deviace, které nejsou okolím jako deviantní rozpoznány a označovány

¹ srov. : HRČKA, M.: Sociální deviace. Sociologické nakladatelství. Praha, 2001. ISBN 80-85850-0, s. 11

(tzv. skryté deviace). Tyto deviace jsou sice i nadále deviacemi, ale jako nerozpoznané neovlivňují sociální interakce a vztahy. Do kategorie sociálních deviací se nesociální deviace dostávají až identifikací a interpretací okolí.

Úkol č. 1: porovnejte definice sociálních deviací v následujících publikacích:

HRČKA, M.: *Sociální deviace*. Praha : Sociologické nakladatelství 2001. ISBN 80-85850-0

JEDLIČKA, R.; KLÍMA, J.; KOŤA, J.; NĚMEC, J; PILAŘ, J. *Děti a mládež v obtížných životních situacích. Nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí*. Praha : Themis, 2004. ISBN 80 – 7312-038-0

KAPR, J. a kol.: *Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny*. Praha : Sociologické nakladatelství, 1991. ISBN 80-85850-03-6

Okolí, resp. společnost má ve vztahu k sociálním deviacím důležitý význam. **O sociální deviaci v plném smyslu můžeme mluvit až ve chvíli, kdy okolí chování jako deviantní rozpozná a označuje.**

Mezi lidské sociální deviace patří nejen **deviantní chování**, ale také **poruchy psychických funkcí, deviantní fyzické charakteristiky a deviantní sociální charakteristiky**. A opět – abychom mohli mluvit o sociálních deviacích, musí být všechny uvedené kategorie **zjevné, tedy rozpoznané a označované**.

1.2

Sociální deviace a příbuzné pojmy

V odborné literatuře i běžné mluvě může být výraz sociální deviace nahrazován pojmem **sociální problémy**. Na rozdíl od sociálních deviací je tento pojem širší (kromě sociálně deviantních problémů se zde setkáme s projevy, které společnosti sice škodí, ale neporušují žádnou normu ani nemají konkrétního pachatele, např.: znečištění životního prostředí). Lze se také setkat s termínem **sociální patologie** (někdy používáno jako synonymum sociálních deviací). Oproti sociálním deviacím má však tento pojem zřetelnější negativně hodnotící stanovisko (analogie s organickou patologií – chorobnost určitých projevů). Výraz **negativní společenské jevy** je opět zužující a negativně hodnotící. Používání pojmu **sociální deviace** je tedy ve srovnání s výše uvedenými pojmy patrně nejvhodnější.

V souvislosti se sociálními deviacemi jsou důležité některé další pojmy:

Sociální norma: sociální deviace jsou odchylkami od společně respektované sociální normy. Ta bývá zpravidla vymezována jako: „*soubor institucionalizovaných či kolektivních očekávání a hodnocení určitých typů chování v dané sociální jednotce. Je abstraktní syntézou řady různých časových a situačních rozhodnutí a hodnocení určitého*

problému či chování.“ (Erikson 1962) Sociální norma představuje souhrn rozhodnutí, která společnost učinila v dlouhém časovém období. Tato rozhodnutí se stávají po čase pro společnost závazná a ovlivňují další chování jejích členů. Společnost prostřednictvím sociálních norem „cenzuruje“ chování svých členů a některé typy chování tak může označit za deviantní. Tím zpětně posiluje autoritu norem a nastavuje hranice vhodného a nevhodného chování.

Abnormalita: Abnormalitou rozumíme stav odchylovící se od stavů a hodnot považovaných na základě stanovených nebo domluvených kritérií za normální. Jevy považované za abnormální nemusí být deviantní. Určité chování může být ve společnosti vzácné či neobvyklé, ale ještě nemusí představovat odchylku od sociální normy (tím se vyznačují právě sociální deviace).

Nonkonformita: významově se blíží sociální deviaci (jedná se o chování odlišné od požadavků a očekávání okolí), ale nelze ji zaměňovat. Pokud je člověk nonkonformní např. ve vztahu k zastaralým názorům, nelze jeho chování interpretovat jako sociálně deviantní (jedná se spíše o chování společensky progresivní). Navíc konformita vůči některým ideologiím (rasismus, nacismus atp.) může být sama projevem deviace.

1.3 Co rozlišujeme u sociálních deviací

V rámci každé sociální deviace rozlišujeme **subjekt, objekt, cíle a důsledky**:

Subjektem sociální deviace rozumíme toho, kdo vykazuje deviantní charakteristiky nebo kdo se deviantně chová (jedinec, sociální skupina, etnická, kulturní, náboženská menšina atp.)

Obsah sociální deviace vypovídá o tom, na co jsou projevy sociální deviace zaměřeny (sociální, fyzické objekty, oblasti společenského života, společenské hodnoty).

Cílem sociální deviace je uspokojení určité potřeby či dosažení nějakého cíle, přičemž deviantní chování vede k tomuto cíli z pohledu subjektu rychleji než chování konvenční.

Důsledkem sociální deviace může být dosažení či nedosažení stanoveného cíle (u deviací se známým motivem-cílem). V souvislosti s okolím může být důsledkem sociální deviace normalizace deviantního chování nebo naopak stigmatizace jeho nositele a aplikace **neformální či formální sankce**.

Dále rozlišujeme tzv. **komponenty sociální deviace**, kterými jsou: **deviantní motiv, deviantní projev či chování, interpretace** (tj. označkování) **projevu nebo chování jako deviantního, regulační opatření ze strany okolí a vliv tohoto opatření na další chování jedince**. V rámci konkrétních sociálních deviací nemusí být vždy přítomny všechny komponenty (např. chybí deviantní motiv). Jednotlivé teoretické koncepty sociálních deviací (viz níže) se vzájemně liší tím, na kterou komponentu kladou důraz.

1.4 Základní koncepce sociálních deviací

Teorie sociální deviace prošla složitým vývojem. Mezi základní koncepce, které se v jejím průběhu vytvořily, patří tyto:

- koncepce **statistická** (sociální deviace je definována odchylkou od statistického průměru)
- koncepce **normativní** (sociální deviace je definována odchylkou od sociální normy)
- koncepce **reaktivní** (sociální deviace je definována značkovací reakcí okolí)
- koncepce **kontrolní** (sociální deviace je definována aplikací negativní sankce, tj. trestu)

Jako teoreticky nosná se v současnosti ukazuje **koncepce normativní** a **koncepce reaktivní**. Mezi těmito koncepcemi stále panuje určité napětí, byť je můžeme vnímat jako **komplementární**.

Normativní koncepce sociálních deviací: sociální deviace je definována odchylkou od sociální normy, kterou definujeme jako „*soubor institucionalizovaných či kolektivních očekávání a hodnocení určitých typů chování v dané sociální jednotce.*“ (Erikson 1962)

Sociální normy mají úzký vztah k hodnotám dané společnosti, vycházejí ze širšího hodnotového konsenzu (viz např. norma zákazu usmrtit jiného člověka, která vychází z všeobecně uznávané hodnoty lidského života). Můžeme rozlišit **normy formální**, které jsou písemně kodifikovány, kontrolovány a vynucovány sociální kontrolou, a **normy neformální**, např. mravní, které působí v myšlení a jednání lidí, a nejsou zapsány ani kontrolovány.

V souvislosti se sociálními normami se můžeme setkat také s pojmem „**toleranční limit**“, který naznačuje, že se v případě sociálních deviací nejedná o přesnou hranici mezi ideální normou a deviantním chováním, ale spíše o určitý rozsah chování, který se od normy sice odchyluje, ale není proto ještě považován za deviantní.

Podle normativní koncepce vznikají sociální deviace v důsledku změny obsahu, významu či způsobu aplikace norem a v důsledku vytváření nových norem. Podle

Eriksona (1962) deviace často vznikají kvůli rozporům mezi jednotlivými sociálními normami, resp. kvůli neslučitelnosti požadavků a očekávání jednotlivých norem.

Reaktivní koncepce sociálních deviací: sociální deviace je primárně definována **značkovací reakcí okolí**. Deviace tak není pojímána jako vlastnost jedinců, projevů nebo chování, ale je vlastností, kterou těmto jedincům, projevům atp., přisuzuje okolí. Jinak tuto koncepci nazýváme jako „**značkovací / nálepkovací / etiketizační teorii**“ (anglicky labelling theory). Podle této teorie není tedy pro atribuci deviace rozhodující samotný deviantní akt, ale tzv. **societální reakce okolí** na tento akt (tedy to, jak okolí projev rozpoznává a hodnotí).

Reaktivní koncepce zdůrazňuje, že deviace nelze pochopit bez studia societálních reakcí. Jedním z východisek pro tento odlišný úhel pohledu je i předpoklad, že i představy o normách si lidé vytvářejí na základě pozorovaných societálních reakcí jiných lidí.

;Zajímavým poznatkem reaktivní koncepce je například to, že deviantní nálepky jsou jinak aplikovány na různé jedince a skupiny ve společnosti vykazující přitom stejný typ deviantního chování. Předpokládá se, že tyto nálepky jsou s větší pravděpodobností

aplikovány na osoby a skupiny bez mocenského postavení a vlivu (např. příslušníci etnických menšin).

Na deviantní chování nereaguje jen okolí, ale i samotný aktér, který může „označkovat“ sám sebe. Mluvíme pak o procesu „**sebeznačkování**“ (self-labelling).

S reaktivní (etiketizační) koncepcí úzce souvisí dělení deviací na **primární a sekundární**. Za primární deviaci je pokládáno porušení pravidla či normy na základě původního impulsu (např. abúzus alkoholu jako reakce na smrt blízké osoby). Sekundární deviace je pak chápána jako reakce individua na označení (etiketizaci) jeho chování jako chování deviantního. Na toto označení může individuum reagovat různými způsoby, např. proměnou svého sebepojetí. Sekundární deviace je tak vlastně zdvojenou reakcí: je reakcí aktéra na reakci okolí na jeho původní deviaci.

Úkol č. 2: Prostudujte si kapitoly o normativní a reaktivní koncepci sociální deviace (HRČKA, M.: *Sociální deviace*. Praha : Sociologické nakladatelství 2001. ISBN 80-85850-0, s. 27-62)

2. téma

Příčiny sociálních deviací, socializace

Klíčová slova: biologické, psychologické, sociální, kulturní, situační faktory vzniku sociálních deviací, socializace, koncepce socializačních procesů, činitelé socializace, média

Cíl: kategorizace příčin sociálních deviací a jejich vymezení, seznámení s úlohou socializace v souvislosti se vznikem sociálních deviací

2.1 Příčiny sociálních deviací - kategorizace

Sociální deviace nemají zpravidla jednu příčinu, ale celou **řadu příčin**, které se různě vzájemně ovlivňují.

Biologické příčiny: genetické faktory (např. chromozomální odchylky, vrozené defekty), endokrinní faktory (deficit či naopak nadbytek některých hormonů) , fyziologické poruchy, malformace, vývojové vady atp. Uvedené poruchy mohou vzniknout prenatálně (genetické poruchy, poškození plodu chemickými látkami, infekcí, traumatem matky), perinatálně (závažné komplikace v průběhu porodu) nebo postnatálně (encefalitidy, mozková poranění atp.). Biologické příčiny mohou sehrávat při vzniku sociálních deviací podstatnou úlohu, nelze je však vnímat izolovaně. Působí spolu s dalšími, například sociálními, vlivy.

Psychologické příčiny: Z psychologického hlediska tkví příčina sociálních deviací v poruše **socializace** v ranném dětství. Tomuto tématu se budeme podrobněji věnovat v další části kapitoly. V rámci psychologických příčin se věnuje pozornost také **deviantogennímu působení rozvrácených rodin a kolektivních zařízení**. Zde (podle Matějčka a kol. 1995) dochází k citové deprivaci a subdeprivaci dětí (a tím ke zvýšenému riziku vzniku sociálních deviací).

Sociální deviace může být v rámci psychologického náhledu pojmána také jako **chování převzaté učení** (napodobování či podmiňování) – viz například diskuze o vlivu agresivity běžné ve filmech a televizním vysílání na děti a mládež.

Setkáváme se rovněž z **existenciálním a humanistickým přístupem** ke vzniku sociálních deviací, které jsou v tomto pojetí nahlíženy jako reakce na existenční krizi a pocit ztráty smyslu existence.

V posledních letech se můžeme setkat také s **transpersonálním náhledem na vznik sociálních deviací**. Kořeny problémů jsou dávány do souvislosti s perinatálními zážitky člověka (zážitky ze samotného porodu) a případně i s jevy, které životu jedince předcházely (zážitky z předchozích životů, karma). Tento přístup se promítá zvláště do oblasti psychoterapie (např. technika holotropního dýchání).

Sociální příčiny: vztah k sociálním deviacím má urbanizace a technický pokrok, sociální a politické konflikty, sociální skupiny / subkultury podporující porušování norem a zákonů, operace oficiálních „agentů“ sociální kontroly (policisté, soudci; instituce – vězení, psychiatrické nemocnice)

Kulturní příčiny: v různých kulturách se lze setkat s odlišnými normativními kritérii a s rozdílným hodnocením chování. Tato kulturní relativita může vést k deviantnímu označování subjektů, které pocházejí z jiné kulturní oblasti a chovají se v souladu s pravidly „své kultury“.

Situační faktory: při vzniku sociálních deviací hrají podstatnou roli i rozmanité situační faktory. Situacemi, které mohou poskytovat příležitost k deviantnímu chování, mohou být situace zátěžové, nejednoznačné nebo situace, v nichž jedinec nemůže dosáhnout cíle konformními prostředky (nebo tak tyto situace alespoň hodnotí). Deviantní chování může způsobovat také neznalost příslušných norem a pravidel v konkrétních situacích.

Úkol č. 3: Definujte příčiny vzniku sociálně deviantního chování u chlapce v následující kasuistice:

Martin je žákem šesté třídy v jedné pražské škole. Psychologické a neurologické vyšetření prokázalo přítomnost lehké mozkové dysfunkce, projevující se hyperaktivitou, inteligence je mírně nadprůměrná. Doma má hoch spoustu problémů, daných zejména neuspokojeným vztahem a nakonec i rozvodem rodičů, kteří se mu již dříve věnovali jen nesoustavně. Konfekci měl vždy značkovou, mobilní telefon si přinesl jako první ve třídě, ale zároveň byl obézní. Mohl si dovolit drahé hračky a kdejakou zábavu, nicméně rodinná konstelace byla velice nepříznivá. Otec, úspěšný advokát, se s Martinovou matkou před třemi lety rozvedl a syna saturuje pouze hmotně. S původní rodinou další kontakty neudrhuje, necítí potřebu Martina vidět nebo mu alespoň zavolat. V současné době založil rodinu ve druhém manželství. Matka, barmanka, pracuje pravidelně odpoledne a večer, se synem se vidí, jen když má pracovní volno. Její vztah k Martinovi je výrazně ambivalentní, od hyperprotektivního hájení po hysterické výlevy a projevy agrese. Martin se jeví některým učitelům jako velice obtížný jedinec, který kazí, dle jejich slov, jinak poklidnou atmosféru. To mu také dávají patřičně znát jednak známkami a jednak verbálně před třídou. Celý případ gradoval v momentě, kdy na něj učitelka začala křičet: „Ty prase tlustý, já tě z této školy stejně dostanu. Každý tě tu už nenávidí.“ Případ měl následující vývoj: Chlapcovo chování se stalo nesnesitelným, začal být agresivní i vůči dětem ve třídě, začal se škole vyhýbat, měl neomluvené hodiny, jejichž počet rychle narůstal. Toulal se, hrál na automatech a začal se dopouštět drobných krádeží. Absence se nesnažil nijak omlouvat, prostě řekl, že se mu do školy nechtělo. Po selhání učitelky jako by ztratil poslední zábrany. Případ šetřila Česká školní inspekce se závěrem oprávněné stížnosti matky vůči škole.

Převzato z : JEDLIČKA, R.; KLÍMA, J.; KOŤA, J.; NĚMEC, J; PILAŘ, J. *Děti a mládež v obtížných životních situacích. Nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí.* Praha : Themis, 2004. ISBN 80 – 7312-038-0, s. 280

2.2 Socializace – definice pojmu

Důvodem pro samostatné pojednání socializace, je její význam (resp. význam jejich poruch) pro možný vznik sociálních deviací (viz koncepce socializačních procesů).

Socializace spadá mezi psychologické příčiny vzniku sociálních deviací a v nejobecnějším smyslu je definována jako „**formování a růst osobnosti pod vlivem rozmanitých vnějších podnětů, včetně lidských činností, které souborně nazýváme výchovou.**“² Oproti výchově je socializace širším pojmem, protože obsahuje veškeré vědomé, přírodní i společenské vlivy, které působí na osobnostní vývoj.

² JEDLIČKA, R.; KLÍMA, J.; KOŤA, J.; NĚMEC, J; PILAŘ, J. *Děti a mládež v obtížných životních situacích. Nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí.* Praha : Themis, 2004. ISBN 80 – 7312-038-0

Socializace představuje proces „zspolečnění člověka“, v rámci kterého se jedinec nejen učí pravidlům dané společnosti a poznává kulturní zvyklosti, ale také se stává jedinečnou a neopakovatelnou osobností (individualitou).

Přestože jsou základy osobnosti a podstatné sociální dovednosti osvojeny v průběhu dětství, pokračuje proces socializace celý život.

2.3 Koncepce socializačních procesů

Sigmund Freud (1856-1939): pojímal socializaci jako konfrontaci dítěte se společností, resp. jako konfrontaci mezi biologickými pudry (dětskými „živočišnými touhami“) a společností (rodiči usilujícími o „zcivilizování“ dítěte). Podle Freuda závisí psychologický vývoj dítěte na tom, jak dítě (později dospívající) odstraňuje konflikty mezi mocnými vnitřním puzením a stejně mocnými externími požadavky společnosti. S tím souvisí i Freudovo dělení osobnosti na tři části: ID (pudová složka), EGO (racionální složka) a SUPEREGO (vnitřní reprezentace sociálních norem a hodnot, zvnitřnělý rodič) – konflikty a napětí vznikají podle Freuda právě mezi těmito částmi osobnosti.

Známými pojmy je také Freudův Oidipovský a kastracní komplex, které (spolu s regresí vývoje libida) podle některých autorů stojí v pozadí vzniku sociálních deviací.

Úkol č. 4: Jakým způsobem pojímá socializační proces E.H. Erikson?

Viz: JEDLIČKA, R.; KLÍMA, J.; KOŤA, J.; NĚMEC, J.; PILAŘ, J. *Děti a mládež v obtížných životních situacích. Nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí.* Praha : Themis, 2004. ISBN 80 – 7312-038-0, s. 15-35

ERIKSON, E.H.: *Osm věků člověka.* Praha : Portál, 1996.

2.4 Činitelé socializace

Socializace je proces, ne němž se podílí jednotlivci, skupiny a organizace. Tito „činitelé“ socializace zásadně ovlivňují člověka; zejména to, jaké hodnoty, normy a pravidla přijme za vlastní. V dětství je primárním činitelem socializace **rodina**. Dalším významným činitelem je tzv. **referenční skupina**. Ta je výrazem pro skupinu nebo sociální vrstvu, se kterou se jedinec ztotožňuje a kterou pro sebe přijímá jako zásadní, pokud jde o hodnoty, chování, postoje a vlastní sebeobraz.

Referenční skupiny můžeme dále dělit na **členské** (do takové skupiny jedinec skutečně patří), **pozitivní referenční skupiny** (taková skupina, do níž by jedinec v budoucnu rád patřil) a **negativní referenční skupiny** (takové skupiny, které jedinec odmítá).

Základními pilíři socializace je rodina, skupina vrstevníků a média (masově sdělovací prostředky).

Rodina – je definována jako tradiční společenství osob, které lze v nějaké podobě a formě najít v každé známé kultuře. Kromě známých funkcí rodiny (biologicko-

reprodukční, emocionální, sociálně-ekonomické, ochranné) plní rodina také funkci zprostředkující skupiny mezi jedincem a společností, jinými slovy funkci výchovně-socializační (zprostředkování norem, pravidel chování, kulturních zvyklostí). Jedná se o primární společenskou skupinu, v níž se lidé setkávají „tváří v tvář“ a jsou provázáni vzájemnými emocionálními vztahy.

Rodina doznává v průběhu času mnoha změn a její proměny mohou být i zdrojem určitých obav. Jednou z řešených oblastí byla například souvislost mezi zaměstnaností matek (stále vzrůstající) a rostoucí delikvencí, přičemž výzkumy (studie Glueckových) tento vztah nepotvrdily. Rovněž nepotvrzenou zůstala hypotéza o tom, že rozkladem vícegenerační rodiny a její proměnou na tzv. rodinu nukleární se socializace dítěte stává „vratkou“. Podobně diskutabilní je otázka rozvodovosti a jejího přímého vlivu na vývoj dítěte.

V souvislosti s rodinnou socializací rozlišujeme tři styly rodičovské výchovy:

- **autoritářský** - rodiče očekávají, že děti udělají bez diskuzí to, co řeknou
- **liberální** - rodiče považují za ctnost svobodné vyjádření, mají sklon vyhýbat se konfrontacím a vyžadování disciplíny
- **autoritativní** – rodiče očekávají respektování řádu, ale zároveň děti povzbuzují, aby vyjadřovaly své mínění

Přestože se setkáváme s celou řadou názorů a pojetí socializace, panuje shoda v základních principech přístupu k dětem: „*Za hlavní se považuje, aby měly děti pocit bezpečí, dostávalo se jim průběžné a dlouhodobé péče, nebyly zneužívány ani opouštěny a byly chtěny jako rodiči, tak společností jako celkem.*“³

Skupina vrstevníků, škola – skupina vrstevníků je pro dítě významná už jen proto, že oproti vztahům s dospělými, jsou vztahy s vrstevníky rovnocenné. Dítě může v takové skupině „testovat“ pravidla chování, zkoušet si, jakou reakci vyvolají jeho výroky apod. Mnoho dětských her má už na první pohled charakter „předjímající socializace“ (např. hry na tatínka a maminku). Důležitost skupiny vrstevníků prudce vzrůstá v adolescenci (to, co si myslí skupina kamarádů, je důležitější, než co si myslí rodiče nebo učitelé).

Ve škole se děti a mladí lidé učí zcela specifickým formám jednání. Vyvíjí se zde jejich vztah k autoritě učitele, jsou zapojeni do takových činností jako je účast ve studentské samosprávě nebo práce na školním časopise apod. To vše jsou činnosti, které děti a mladé lidi připravují na další život (např. na zaměstnání). Podstatná role školy je také v tom, že uvádí děti a mládež do světa velkých a neosobních organizací, s nimiž se jednou budou setkávat běžně. Děti jsou prostřednictvím školy uvedeny do takového typu společenství, kde nejsou oceňováni bezprostředně podle toho, kým jsou (syn, dcera), ale podle toho, jak se prezentují nebo jak se chovají.

Média

V souvislosti s médii a jejich vlivem na děti a mládež se lze setkat s celou řadou i zcela protichůdných názorů. Setkáme se s názory, že děti, které nesledují televizi, se rozvíjejí mnohem pomaleji; stejně jako s tvrzeními opačnými (například s názorem, že

³ JEDLIČKA, R.; KLÍMA, J.; KOŤA, J.; NĚMEC, J.; PILAŘ, J. *Děti a mládež v obtížných životních situacích. Nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí.* Praha : Themis, 2004. ISBN 80 – 7312-038-0, s. 41

televize je pro děti nebezpečná proto, že děti na rozdíl od dospělých vnímají dění ve filmu jako realitu). Účinky televizního násilí na děti představují dnes speciální kapitolu výzkumů. Podle Alberta Bandury, teoretika sociálního jednání, vnáší televizní vysílání agresivní chování do společnosti dvojím způsobem: vytváří modely agresivního jednání, které se pak dítě může „naučit“, a celkově snižuje zábrany k užití agresivního jednání.

Závěry jednoho z výzkumů uvádějí, že televize sice přímo neučí agresivitě, ale posiluje již existující predispozice pro nebo proti agresi (ve hře je tedy ještě řada jiných faktorů). Rovnice: „více násilí v televizním vysílání – více agresivity mezi dětmi“ je tedy, zdá se, komplikovanější. Mnohé výzkumy, které byly v souvislosti s tématem agresivity ve filmech a vysílání TV provedeny, shledávaly, že právě ti, kdo se projevují násilně, mají tendenci vybírat si v televizních programech pořady s vysokou mírou brutality. Přesná odpověď na otázku, jak je tomu s vlivem filmu a televize na vzestup agresivity u dětí a mládeže, tedy není dosud uspokojivě zodpovězena.

Úkol č. 5: Prostudujte si článek o výzkumech vlivu násilí v televizním vysílání a filmu na lidské chování (viz následující odkaz):
<http://www.rodina.cz/clanek2844.htm>

3. téma

Funkce sociálních deviací

Klíčová slova: pozitivní a negativní funkce sociálních deviací ve společnosti,

Cíl: seznámení s možnými pozitivními funkcemi sociálních deviací ve společnosti, kategorizace pozitivních funkcí sociálních deviací

3.1 Pozitivní a negativní funkce sociálních deviací

V rámci sociologické teorie se setkáme především se zájmem o funkci sociálních deviací na úrovni celé společnosti, přičemž se věnuje pozornost funkcím **negativním** i **pozitivním**. Nutno říci, že **negativní funkce** sociálních deviací jsou zjevnější a vyžadují různé typy preventivních či kontrolních zásahů: mohou přímo ohrožovat některé členy společnosti, její zájmy, cíle a aktivity, mohou závažně narušovat organizovaný život společnosti (sociální řád) i její integraci. Mohou snižovat ochotu lidí dodržovat obecně platné normy a podávat určitý „návod“ k deviantnímu jednání – zvláště tam, kde je relativně malá šance na rozpoznání deviace a zároveň malá jistota a přísnost sankce. Z těchto důvodů jsou v každé společnosti sociální deviace regulovány různými **kontrolními mechanismy, agenty a institucemi**.

Kromě svých negativních funkcí však mají sociální deviace také řadu **pozitivních funkcí**. Na ty ve svých spisech upozorňoval také **E. Durkheim**. Podle něj je kritériem normality jevu jeho *všeobecnost*. Zločin se vyskytuje ve všech známých společnostech, proto je zločinnost jako taková normální – pokud nepřekračuje určitou hladinu (nadměrná, ale i nedostatečná hladina zločinnosti ve společnosti je abnormální). Kriminalita (deviace)

udržuje podle Durkheima hranici mezi normálním a patologickým chováním a kromě toho katalyzuje společenskou změnu.

Sociálně deviantní akt představuje určité narušení morálního řádu a tím nutí společnost ke zvýšené pozornosti a ochraně stávajících norem a hodnot. Proces odpovědi na toto ohrožení posiluje u jednotlivých členů společnosti či skupiny pocit, že jsou členy dané sociální jednotky a sdílejí tytéž normy a hodnoty. Sociální deviace tak podporuje skupinovou soudržnost.

Podle Durkheima je předpokladem existence konformního chování právě chování vykazující deviantní charakteristiky. Nutno však říci, že v každé společnosti je normální jen statisticky průměrné množství různých forem deviace. Cílem společnosti a sociální kontroly tedy není úplné odstranění sociálních deviací, ale spíše udržování jejího průměrného (normálního) množství ve společnosti.

E. Durkheim ve svých spisech upozorňuje na to, že sociální deviace plní své pozitivní funkce ve společnosti jen tehdy, jsou-li potlačovány a trestány.

Ve vztahu k sociální skupině je zajímavou informací, že nonkonformní, inovační a deviantní chování je častější u osob s **nízkým a vysokým statusem** (postavením) ve skupině. Pro střední status je příznačná spíše konformita. Proto se lze také setkat s tím, že určité výstřelky (až deviantní chování) jsou tolerovány lidem majícím významnější mocenské postavení. Specifickou kategorií jsou pak zřejmě umělci, kterým je neobvyklé chování rovněž tolerováno ve zvýšené míře.

Dnešní doba se vyznačuje názorovou (například i náboženskou a světonázorovou) pluralitou, která se pak odráží v různosti a četnosti vzájemně odlišných sociálních skupin. Tak může být například deviace jedince vůči normám a standardům vlastní skupiny způsobena jeho snahou o konformitu vůči standardům pozitivně referenční skupiny, do níž si přeje patřit (např. některé z nových náboženských hnutí) a jejíž standardy se liší od požadavků vlastní skupiny. Čím je pak skupina pro jedince atraktivnější, tím zřetelnější a silnější tlak směrem ke konformitě na jedince vyvíjí.

Zajímavým faktem je, že malé neformální skupiny (např. rodina) mají překvapivě malou schopnost rozpoznávat deviantní chování svých členů. Stejně tak mají malou tendenci označovat takové chování za deviantní a to přesto, že mají s postiženým častější a intenzivnější kontakty. Tyto tendence byly prokázány v rámci studia osudu duševně nemocných lidí v rodinách: rodina je schopna i velmi dlouho tolerovat zjevně psychotické chování svého člena. Stejný princip se zřejmě objevuje i v rámci jiných typů deviantního chování.

3.2 Kategorizace pozitivních funkcí sociálních deviací

1. **Sociální deviace ujasňují členům společnosti hranice mezi normativně přijatelným a nepřijatelným (tedy mezi konformním a deviantním) chováním,** určují normativní (morální) hranice společnosti. V určitém smyslu (a v určitém množství) je deviantní chování podmínkou udržování společenské stability a kulturní identity. Stanou-li se morální hranice skupiny rozpornými a nejasnými, dochází ke vzestupu „značkování“ deviantního chování. To má lidem znovu ozřejmit hranice mezi povoleným a zakázaným chováním, má potvrdit identitu skupiny a napomoci obnovit její „tvar“.

2. **Sociální deviace posiluje kohezi a solidaritu sociální jednotky.** Podobně jako vnější ohrožení, například válka, živelná katastrofa atd., i sociální deviace posiluje u členů skupiny kolektivní vědomí, cítění a chování. V souvislosti se vztahem mezi společenskou solidaritou a deviantním chováním lze rozlišit několik kategorií (Cosser 1962):
 - deviant je odmítán a skupina je posílena (konfrontace s devianty vede k posílení vědomí sounáležitosti)
 - deviant je tolerován a skupina je posílena (v některých společenstvích je tolerance k deviantnímu chování součástí hodnotového systému a ideologie – např. některá náboženství)
 - deviant je odmítán a skupina je oslabena (neschopnost tolerovat vnitřní deviace může vést k rozštěpení skupiny)
 - deviant je tolerován a skupina je oslabena (klasický předpoklad negativních funkcí pro společnost)
3. **Některé formy deviantního chování (např. agresivita) představují samy formy sociální kontroly.** Tím je myšleno deviantní jednání, které je užito jako obrana, ochrana cti apod. a je tedy přímo (bez účasti oficiálních kontrolních agentů) aktem sociální kontroly.
4. **Sociální deviace pomáhají členům společnosti ujasňovat sociální normy (obsah, význam, způsob aplikace) a posilují jejich legitimitu a autoritu.** Sociální normy jsou samy o sobě poměrně nejasné a jejich konkrétní obsah je objasňován až v sociálních interakcích, kdy jsou normy aplikovány na určité osoby a chování (např. zásah policie v případě jedince výrazně obtěžujícího okolí atp.)
5. **Sociální deviace upozorňují společnost na určitý defekt v sociální struktuře nebo organizaci a potřebu změny.** Deviace funguje jako symptom společenské patologie, upozorňuje na potřebu hledání jejích příčin a adekvátních řešení. Podobně jako u léčení fyzických nemocí, i zde je nutno hledat kořeny problémů (kauzální opatření) a nezůstávat pouze u odstraňování deviací jako takových (symptomatická potřeba). I příčiny sociálních deviací jsou však multifaktoriální a nejasně rozpoznatelné. Proto bývá jejich určování nesnadné a působení omezeno např. na řešení jednoho z faktorů.
6. **Sociální deviace mohou katalyzovat pozitivní společenské změny.** Jedná se o takové projevy, které (ač jsou zprvu v rozporu se společenskými normami a jsou označovány za deviantní) jsou společností postupně akceptovány a přijaty jako nové standardy chování. Tyto projevy obvykle nejsou v rozporu se základními zájmy, cíli a hodnotami společnosti (ačkoliv mohou narušovat zájmy a cíle např. dominantních, případně vládnoucích společenských skupin). Pro společnost znamenají tyto jevy obvykle pozitivní přínos, protože mohou představovat funkční adaptační mechanismy k zvládnání nových společenských situací a podmínek (tato kategorie se konkrétně týká jevů jako jsou např. vědecké objevy, umělecká činnost, některá politická a náboženská hnutí apod.).

Úkol č. 6: Které náboženské či politické skupiny (případně umělecké a vědecké počiny) je možné zařadit do této kategorie na úrovni české republiky? (v určitém období např. některá náboženská hnutí – Haré Kršna)

7. **Určité množství a formy deviantního chování chrání společnost před závažnějším porušováním sociálních norem a sociálního řádu.** Určitá míra tolerovaného, netrestaného deviantního chování brání hromadění nespokojenosti ve společnosti, která by vznikala při rigidním a nekompromisním vyžadování konformity vůči všem normám a pravidlům. Tato „zdravá“ hladina deviací tedy napomáhá fungování sociálního řádu. Jako příklad lze uvést prostituci, která (ač je sama sociální deviací) může být vnímána i jako prostředek tolerovaného vybití sexuálních potřeb (na rozdíl například od znásilnění). Podobně lze nahlížet na korupci, protekci apod. Stručně řečeno: tolerance k některým deviantním projevům chrání společnost před závažnějšími deviantními formami.
 8. **Sociální deviace umožňují společnosti organizovat systém prevence deviantního chování.** Prostřednictvím sociálních deviací je legitimizován a udržován kontrolní aparát společnosti.
 9. **Kategorie deviantního chování redukuje úzkost a nejistotu sociálního života.** Možnost „označkovat“ deviantní chování jako deviantní umožňuje členům společnosti takové chování pochopit a predikovat – obnovuje jejich důvěru v organizovanost a určitou předvídatelnost chování druhých. Je ale také možné, že sociální deviace působí pozitivně také proto, že **zvyšuje variabilitu chování v sociálním systému.** Příliš nízká variabilita (tedy vysoká uspořádanost a předvídatelnost) spolu s vysokou mírou konformity může být pro sociální systém škodlivá.
- Tip:** Vhodnou a trefnou ilustrací uvedené funkce sociálních deviací (zvyšování variability chování v sociálním systému) je kniha **Adolfa Huxleyho: Konec civilizace.** Jeho utopická verze ideální společnosti bez neštěstí, nemocí, vášní, stárí (a tedy i bez jakýchkoli deviací) představuje dokonalý příklad zcela konformního lidského života „bez duše“. Děj knihy naznačuje, že „pod pokličkou“ dokonale šťastné společnosti kvasí vzrůstající poznání toho, že věci nejsou tak nekomplikované, jak se zdají být. Kniha výborně ilustruje i některé další prvky sociálního života (např. „ideální“ - vědeckou formu socializace dětí).
10. **Deviace samotné ovlivňují typ a množství deviantních projevů v sociálním systému.** Některé typy deviací mohou vzniknout nebo stoupnout působením jiných – nebo mohou pod jejich vlivem naopak klesnout až zaniknout (např. ukáže-li se určitý typ deviace jako neefektivní prostředek k dosažení cíle, je hledán jiný typ deviantního chování, který k cíli vede spolehlivěji.)

4. téma

Teorie sociálních deviací

Klíčová slova: fyziognomické, sociobiologické, psychologické teorie sociálních deviací, sociálně-ekologická škola, teorie kulturního přenosu, teorie strukturálního napětí, teorie sociální kontroly, teorie nálepkování, teorie sociálního a třídního konfliktu, interpretativní sociologie a teorie deviací

Cíl: seznámení se základními teoriemi sociálních deviací

4.1 Proč se zabývat teoriemi sociálních deviací

Podoba jevů, které označujeme jako sociálně deviantní, se odlišuje nejen mezi různými společnostmi, ale i v rámci různých společností a subkultur společnosti jediné. Jedná se o složitou problematiku, které vede mnohé autory ke snaze o její pochopení. Stejně jako se různí chápání sociálních deviací, liší se i její rozmanitá teoretická pojetí. Ta se snaží objasnit, jak k sociálním deviacím dochází, resp. se snaží na podkladě celkového profilu jedince charakterizovat ty rysy, které by umožnily vysvětlit a pochopit odchylky v jeho jednání.

V souvislosti s vývojem lidského poznání byly prvotní teorie sociálních deviací zaměřeny na fyziognomické charakteristiky deviantních jedinců (mluvíme o **fyziognomické teorii**), následovaly **teorie sociobiologické, psychologické, dále sociálně-ekologická škola, teorie kulturního přenosu, teorie strukturálního napětí, teorie sociální kontroly, teorie nálepkování, teorie sociálního / třídního konfliktu a interpretativní sociologie.**

Zajímavý je i historický vývoj kriminologie. S jedním z prvních kriminologických textů se setkáme v r. 1764. Jedná se o spisek **C.B. Beccaria**, který v něm napadl svévolnost, vulgaritu a brutalitu tehdejšího práva. V eseji pak vyjádřil tyto principy:

- trest za zločin musí být založen na zákonech
- aplikace zákona ve společnosti by měla být rovná pro všechny, bez ohledu na postavení
- přísnost trestu by měla být jak limitovaná, tak jistá, a měla by být adekvátní trestnému činu
- rozumný základ trestů je odstrašující efekt
- prevence kriminality by měla předcházet aplikaci právního řádu, který respektuje princip rovnosti všech lidí.

Na Beccariovy názory poté navázali další autoři. Základní koncept klasické školy byl postaven na principu *nullum crimen sine lege* (není zločinu bez zákona) a *nulla poena sine lege* (není trestu bez zákona), což jsou východiska všech moderních společností respektujících právní řád.

4.2 Jednotlivé teorie sociálních deviací

Fyziognomická teorie

Vznik této teorie se odehrál v 19. století. Její základní premisou je, že kriminální typy odpovídají svému vzhledu. Jedním z hlavních představitelů je Ital **Cesar Lombroso** (1835-1906). Zabýval se fyzickou podobou těžkých zločinců a byl přesvědčen o přímé souvislosti mezi zločinností a „divošským vzhledem“. Pozdější výzkumy tuto teorii nepotvrdily. Cesar Lombroso stojí u kořenů akademické disciplíny označované jako „scuola positiva“. Ta se pokoušela objektivně hodnotit vzorce lidského jednání podle idejí zakladatele pozitivistické sociologie – Augusta Comta. Pozitivní škola kladla důraz na biopsychologický determinismus (názor, že kriminalita je výsledek objektivně pojatých osobnostně-konstitučních faktorů nebo tzv. osobnostního typu).

Moderní sociobiologická teorie

Sociobiologické teorie odmítají předpoklad, že se všichni lidé rodí se stejným potenciálem schopností a předpokladů k učení – a následně je jejich chování kontrolováno a ovlivňováno sociálními silami. Sociobiologové akcentují fakt, že ani dva lidé nejsou stejní a dále, že veškeré sociální chování, včetně chování deviantního a kriminálního, je naučené. Každý jednotlivý organismus je podle sociobiologů jedinečný a má svébytný potenciál k učení. Ve vztahu k sociálním deviacím je podstatná také myšlenka, že lidský jedinec nedědí konkrétní vlastnost (např. agresivitu), ale určitou kapacitu-biochemickou pohotovost k této vlastnosti. V oblasti biochemických faktorů byly zkoumány např. vlivy nedostatku vitaminů a minerálů, jejichž pokles pod určitou hladinu ovlivňuje fyzické i mentální schopnosti a projevuje se i v chování. Bylo také prokázáno, že zvýšená hladina mužských hormonů vedla k agresivnímu jednání. U žen byl podobně studován vliv PMS (premenstruálního syndromu).

Pro vychovatele a učitele je v této souvislosti významné téma lehkých mozkových dysfunkcí, které vyvolávají nevyváženost v jednání i vážnější antisociální činy.

Bylo zjištěno, že trvalá kriminalita velice často souvisí s dysfunkcemi ve frontální nebo temporální mozkové oblasti. Právě ty hrají významnou úlohu v řízení lidského jednání.

Podle sociobiologů si tedy každý člověk do života přináší určitou „výbavu“, která znamená větší či menší šanci k propuknutí antisociálního jednání.

Psychologické teorie

a) Psychoanalytické teorie

Psychologické teorie sociálních deviací se ve svých počátcích opírají především o dílo **Sigmunda Freuda (1856-1939)**. Společným jmenovatelem jeho názorů je přesvědčení o tom, že nevhodná výchova může vést k osobnostním poruchám a tím i ke vzniku sociálně deviantního jednání. Příčinou osobnostních poruch a deviací je podle Freuda nesoulad mezi pudy a rozumem, který má svůj původ v dětství. Nesoulad může vyústit do psychózy (při níž jedinec ztrácí vztah k realitě) nebo neurózy (deprese, úzkosti, fobie).

Na Freudovy názory navázal **Alfred Adler (1870-1937)**, který kořeny problematického (deviantního chování) vztahuje k pocitu méněcennosti vznikajícím v raném dětství.

Další autor, **E.H. Erikson (1902-1982)**, vidí jako stěžejní nalezení vlastní identity, což je vývojovým úkolem adolescence.

Jiný psychoanalytik, David Abrahamsen, pojímal kriminalitu jako projev osobnosti s dominantním Id (pudová složka), která je postižena neschopností Ega kontrolovat impulzivní popudy; a má nedostatečně rozvinuté Superego (zvnitřněné normy).

Jedním z důležitých poznatků je také význam rozvoje empatie. Ukázalo se, že v prevenci kriminality hrají velkou roli procesy empatie, které vznikají při laskavém pečování o potřeby dítěte. Na tomto základě se pak u dítěte vytváří vlastní empatie. Její nedostatek je obvykle příznačný pro různé deviantní (v této souvislosti hlavně násilné) činy.

b) Behaviorální teorie

Zde je důležité zmínit zejména teorii sociálního učení **Alberta Bandury**. Ten tvrdí, že se lidé se schopností násilného jednání nerodí, ale učí se mu prostřednictvím životních zkušeností. Násilnému jednání se tak lidé učí prostřednictvím druhých osob, sledováním filmů s násilnými scénami apod. Podle teorie sociálního učení je aktivace násilí u jedince vyvolána okolními podněty (důležité jsou i osobní predispozice, které tato teorie nezpochybňuje).

c) Kognitivní teorie

Psychologové rozvíjející tuto teorii (např. Wilhelm Wundt, 1832-1920), se zaměřili na to, jak člověk vnímá a rozumí svému okolí a jak řeší své vlastní problémy.

Ke kognitivním teoriím náleží také teorie morálního a rozumového vývoje Jeana Piageta a Lawrence Kohlberga.

Sociálně-ekologická škola (Chicagská škola)

Tato teze se opírá o přesvědčení, že některá místa fungují jako přirozené oblasti kriminality (zločinnost je funkcí místa, v němž člověk žije). Sociologové, kteří stojí za tímto pojetím, jsou např. Robert Ezra Park (1864-1944), Ernest W. Burgess (1886-1966) a další. Tito autoři zkoumali městské čtvrti a zjistili, že některé z nich si udržují vysokou míru nežádoucích vlivů na delikventní jedince, protože se v nich zhroutily důležité sociální instituce jako rodina a škola.

Teorie kulturního přenosu

Teorie kulturního přenosu vnímá deviaci jako chování, které je „přeneseno kulturou“ – tedy naučené. Podle zastánců této teorie není možné společnost vnímat jako homogenní celek – i subkultury totiž obsahují hodnoty, které se od dominantní kultury mohou výrazně odlišovat. V subkulturách se lidé úchylně učí stejně jako ostatním druhům jednání. Významným činitelem tohoto učení (přenosu) je, jak určitý člověk hodnotí prestiž představitelů deviantního jednání, stejně jako např. věk, v němž je jedinec působení deviantních vzorů vystaven. Podstatný je také poměr mezi kontakty s devianty a konformními jedinci.

Teorie strukturálního napětí

Tato teorie vykládá sociální deviaci jako následek sociálního napětí – tlaku na některé jedince. Zjednodušenou pomůckou pro pochopení této teorie může být staré úsloví: „bída

plodí zločin“. Specifickým, společensky náročným stavem vytvářejícím napětí, je podle E. Durkheima „*Anomie*“. Ta popisuje stav charakterizovaný zhroucením norem a nastalým chaosem a nejistotou. V těchto situacích se někteří jedinci začínají chovat sobecky, jsou zacílení pouze na oblast uspokojování svých potřeb. Taková situace nahrává různým formám sociálně deviantního jednání. Reakce na Anomii mohou být různé. Robert Merton (1910-2003) klasifikuje několik způsobů vypořádání se s anomii: konformitu, inovaci, ritualizaci, ustupování a rebelii.

Teorie sociální kontroly

Teorie sociální kontroly objasňovala existenci deviantního jednání neúspěšně fungujícím systémem přezkoumávání a kontroly tohoto chování. Nejpodstatnějším poznatkem této teorie je zřejmě to, že ve společnosti s vysokou mírou sociální solidarity jsou její členové spíše konformní se sdíleným normám a hodnotám – oproti společnosti se zhroucenými mezilidskými vztahy, kde jsou lidé náchylnější k deviacím.

Teorie nálepkování (labelling theory, etiketizační teorie)

Etiketizační teorie předpokládá, že jedinec a jeho čin se stávají deviantními až poté, co jsou jako deviantní označeni (dostanou nálepkou devianta). V souvislosti s teorií nálepkování se objevuje pojem **primární a sekundární deviace**. Primární deviaci můžeme vnímat jako deviantní čin sám o sobě, sekundární deviaci pak jako reakci deviantně se chovajícího jedince na nálepkou, kterou jej označí jeho okolí. Teorie nálepkování vede k důležité otázce: proč jsou někteří lidé (způsoby chování atp.) jako deviantní hodnoceni spíše než jiní.

Úkol č. 7: Které skupiny obyvatel jsou v ČR ve větší míře označovány jako deviantní? Vytvořte konkrétní příklady.

Teorie sociálního / třídního konfliktu

Zástupci této teorie obhajují tezi, že zločiny (deviantní chování) jsou v každé společnosti vyvolávány třídními rozpory. Předpokladem této teze je, že zákony jsou vytvořeny především proto, aby chránily zájmy mocných.

Teorie třídního konfliktu je modernizovanou variantou téhož (marxistického pojetí společnosti). Původ těchto teorií lze nalézt v díle Karla Marxe. Ten pojímal kriminalitu (a tedy i deviantní chování) jako individuální záležitost, vyvolanou ekonomickým donucením. Jeho následovník, Willem Bongers, soudil, že téměř veškerá kriminalita přestane existovat, jestliže bude společenský pokrok postupovat od konkurenčního k monopolnímu kapitalismu a bude veškeré prostředky rozdělovat „každému podle potřeb“. Jedinci, vykazující sociálně deviantní charakteristiky, jsou v pojetí této teorie „obětmi kapitalistického řádu“.

5. téma

Vybrané okruhy sociálních deviací

Klíčová slova: Negativní a pozitivní sociální deviace; nezaměstnanost, bezdomovectví, závislosti, promiskuita prostituce, kriminalita, syndrom CAN, agresivita (domácí násilí, šikana), sebevražednost

Cíl: Seznámení s negativním a pozitivním chápáním sociálních deviací, koncept pozitivní deviace, nástin vybraných okruhů současných sociálních deviací

5.1 Sociální deviace dnes

Dnešní doba zcela nenahrává přesným kategoriím a nálepkám. Žijeme v podmínkách, které otevírají širší pojetí toho, co je stále ještě „normální“. Označit něco (či někoho) jako deviantní je dnes tedy poměrně těžké. I tak ale nalezneme kategorie a okruhy problémů, které do skupiny sociálních deviací zařadit můžeme.

Jak již bylo řečeno, jsou sociální deviace poměrně objektivním termínem a mohou být tedy **negativní** i **pozitivní**. Od tohoto základního rozdělení nyní vyjdeme, ačkoliv je samo o sobě problematické. Nejasný je zejména koncept „**pozitivní deviace**“. Tento pojem je používán různě. My se přidržíme pojetí, které pozitivní sociální deviace vnímá jako *akty, které jsou hodnoceny jako mimořádné, protože překračují konvenční normativní očekávání a vycházejí z pozitivních hodnot* (podle Dodge, 1985).

Úkol č. 8: Seznamte se s konceptem pozitivní deviace.

HRČKA, M.: <i>Sociální deviace</i> . Praha : Sociologické nakladatelství 2001. ISBN 80-85850-0, s. 117-127
--

V dalším textu pro nás budou významnější ty sociální deviace, které označujeme jako „negativní“.

Mezi negativní sociální deviace lze zařadit následující jevy:

nezaměstnanost

bezdomovectví

závislosti (na psychoaktivních látkách včetně alkoholismu, patologické hráčství, závislost na internetu a dalších komunikačních médiích, workholismus, závislost na ideologiích – problematika náboženských sekt)

promiskuita

prostituce

kriminalita

syndrom CAN – syndrom týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte

agresivita (domácí násilí, šikana)

sebevražednost

Za **pozitivní sociální deviace** můžeme v našich podmínkách (při vědomí omezenosti tohoto termínu) považovat např. výrazný altruismus a péče o druhé na úkor vlastní osoby, striktní dodržování silničních pravidel, styl života vyznačující se dobrovolnou skromností a sebeomezením – oproti převládající konzumní orientaci; některá náboženská hnutí a jejich hodnoty apod.).

5.2 Negativní sociální deviace

Jako negativní sociální deviace můžeme označit ty jevy, které se zásadním způsobem odchylují od stávajících společenských norem a které pro společnost znamenají spíše negativní zátěž a určité ohrožení její stability (i negativní sociální deviace však mají své pozitivní funkce, o kterých již byla řeč).

Nezaměstnanost

Práce má pro člověka vysokou hodnotu a její ztráta je provázena značným stresem. Procento nezaměstnaných se stále mění – jejich počet je ovlivněn řadou faktorů (sezónní práce, počet absolventů apod.). Nezaměstnaností jsou více ohroženi lidé s nedostatečnou kvalifikací a celkově nízkou úrovní vzdělání; mladí lidé do 25 let a lidé nad 50 let. Riziko ztráty zaměstnání je vyšší u žen – mladé ženy jsou sociálně handicapovány perspektivou těhotenství. Rizikovými skupinami jsou lidé z nejnižší sociální vrstvy a příslušníci menšin.

Bezdomovectví

Bezdomovectví není jen vztahem k bydlení, ale označuje určitý způsob života. Jeho volba je obvykle důsledkem generalizovaného psychosociálního selhání (ztráta běžných společenských rolí, úpadek společenské prestiže).

Častějšími bezdomovci bývají muži. Příčiny bezdomovectví můžeme vnímat jako multifaktoriální – původní rodina bývá dysfunkční nebo vůbec neexistuje, stejně tak chybí sociální zázemí. Časté bývají i rozmanité problémy fyzického či psychického rázu (porucha osobnosti, alkoholová závislost apod.). Vztah společnosti k těmto lidem je typicky ambivalentní (kombinace soucitu a odporu). Sociální pomocí této skupině obyvatelstva se zabývá řada neziskových organizací.

Úkol č. 9: Jaké nestátní neziskové organizace se v ČR zabývají podporou lidí bez domova?

Závislosti

a) závislost na psychoaktivních látkách

Jako psychoaktivní označujeme látky, které mohou nějakým způsobem měnit psychický stav uživatele (subjektivně žádoucím směrem).

Užívání těchto látek lze odstupňovat následovně:

- **akutní intoxikace** - přechodná změna fyziologických i psychických funkcí, např. opilost
- **zneužívání** (abúzus) - jedná se o psychické nebo tělesné změny, resp. poškození, která vznikají v důsledku dlouhodobého užívání psychoaktivní látky. Na této rovině se již jedná o **sebepoškozující chování**.

- **závislost** – závislý člověk užívá psychoaktivní látku bez ohledu na své zdraví. Závislost lze vnímat jako onemocnění, které postupně vede k narušení tělesných, psychických i sociálních funkcí.

Závislost lze definovat jako soubor psychických a somatických změn, přičemž klíčové a prioritní se pro závislého stává užívání psychoaktivní látky. Příznačným projevem bývá neschopnost kontroly a sebeovládání (ve vztahu k látce), nárůst tolerance (závislý potřebuje látky více a více) a abstinenci syndrom (reakce na snížení obvyklé dávky látky). Příčiny vzniku závislosti jsou rozmanité. Podstatné mohou být genetické dispozice a biologický základ (způsob reagování na psychoaktivní látku), dále faktory psychické (člověk chce něčemu uniknout, podléhá sociálnímu tlaku apod.), podstatná je tendence k určitému typu prožívání a reagování (zvýšená nespokojenost a dráždivost...). Roli hrají také sociální faktory, jako je rodina, sociální skupina, úroveň vzdělání a sociální deprivace (např. malá nebo žádná možnost seberealizace, nezaměstnanost apod.)

Úkol č. 10: Jak probíhá vývoj vzniku závislosti na alkoholu / na nealkoholových drogách?

Literatura: VÁGNEROVÁ, M.: *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha : Portál, 2004. ISBN 80-7178-802-3, s. 554-569

Tip: NEŠPOR, K., CSÉMY, L.: *Léčba a prevence závislostí – příručka pro praxi*. Praha : Psychiatrické centrum, 1996. ISBN 80-85121-52-2

b) Patologické hráčství – gambling

Patologické hráčství je charakteristické nadměrným zaujetím hrou a nutkáním ke hře bez ohledu na možné negativní důsledky takového jednání. Vývoj závislosti na hře má opět několik fází – od rekreačního hraní, přes fázi vázanosti na výhru k fázi závislosti na hře a sociálního selhání.

c) Závislost na internetu a jiných komunikačních médiích (netolismus)

O závislosti na komunikačních médiích (zejména internetu) se mluví poměrně krátce, ukazuje se však, že vznik závislosti je i v tomto případě reálný. Projevuje se tak, že jedinec považuje internet za stále důležitější, zanedbává kvůli němu svůj „nevirtuální“ život včetně rodiny a přátel. Internet přestává být prostředkem vyhledávání informací a stává se prostorem alternativní, virtuální existence (připomeňme sociální síť typu Facebook). Závislost na internetu může pomoci prokázat např. následující test (více než 5-8 souhlasných odpovědí poukazuje na problém v této oblasti).

Dle Johna Sulera:

- Zanedbáváte kvůli Internetu důležité věci ve svém životě?
- Narušuje Internet vztahy s významnými lidmi vašeho života?
- Bráníte se nebo jste rozrušeni, když někdo kritizuje váš internetový život?
- Vyčetl vám někdo pro vás důležitý váš internetový život a byl při tom rozrušený?
- Cítíte úzkost či vinu při přemýšlení o Internetu?
- Zjistili jste někdy, že skrýváte před ostatními váš internetový život?
- Snažili jste se toho nechat, ale nešlo to?
- Když jste k sobě upřímní, myslíte, že je tady nějaký jiný důvod, proč to děláte?

d) Workholismus

Workholismus není pracovitostí v běžném smyslu. Jedná se již o nadměrné zaujetí prací, které má až nutkavý charakter (nutkání být stále aktivní a dosahovat vysokého výkonu). Stejně jako jiné závislosti má i tato řadu negativních důsledků, včetně rizika úplného zhroucení.

e) Závislost na ideologiích – problematika náboženských sekt

Závislost na určité ideologii (náboženské, politické) je reakcí na složitost dnešního světa a představuje tendenci k hledání „jednoduchých“ a platných receptů na „správný život“. Ideologie znamená určité zjednodušení – nebezpečnou se stává ve chvíli, kdy její stoupenci chtějí svou pravdu prosadit za každou cenu. Odtud je pak už jen krůček k fanatismu. Pro skupinu vyznačující se výraznou ideologií, kterou okolí hodnotí jako „deviantní“ (odlišný hodnotový systém, příslušníci mají jiný styl života, jinak se oblékají atp.) se vžil termín „sekta“.

Úkol č. 11: Vyhledejte v literatuře různé definice pojmu „sekta“ a porovnejte je. Má používání pojmu „sekta“ nějaká rizika?

Literatura:

VÁGNEROVÁ, M.: *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha : Portál, 2004. ISBN 80-7178-802-3, s. 697 (a dále o sektách do s. 729)

ABGRALL, J.M.: *Mechanismus sekt*. Praha : Karolinum, 2000. ISBN 80-7184-774-7, s. 11-17

ENROTH, R.: *Průvodce sektami a novými náboženstvími*. Praha : Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-29-5, s. 7-20

Definice **PhDr. Zdeňka Vojtíška**:

<http://www.sekty.cz/www/stranky/studie/1.pdf><http://www.sekty.cz/www/stranky/studie/1.pdf>

Poznámka: Pojem sekta je sám o sobě emocionálně nabitý a je především termínem „relačním“ (tzn., že poukazuje na vztah, který má většinová společnost k určité náboženské menšině). Tento vztah se vyvíjí a tak si tuto „nálepku“ v různých dobách vysloužila a ještě vyslouží různá hnutí (Křesťanství bylo ve svých počátcích vnímáno také jako sekta). Tento fakt je třeba mít na paměti i při studiu různých definic pojmu sekta. Kromě toho - každý z autorů vnáší do definice i způsob, jakým na pojem subjektivně nahlíží. (důležité je už jen místo, z něhož autor pochází).

Promiskuita

Jedná se o typ sexuálního chování charakterizovaný častým, náhodným a nezávazným střídáním sexuálních partnerů. Promiskuita může být jak projevem silné sexuální apetence tak i projevem neurózy nebo specifického komplexu. Promiskuita je v souvislosti s hrozbou AIDS obvykle hodnocena jako negativní.

Prostituce

Prostituce je institucionalizovanou formou poskytování sexuálních úsluh za peníze (nebo z jiných důvodů). Častým důsledkem prostituce je plná identifikace s rolí a profesionalizace. Motivy, které vedou k prostituci, jsou různé. Často bývá uváděn vliv špatných sociálních podmínek (chudoby) a morálního rozvratu rodiny. V dnešní době se

však setkáme i s tím, že se prostitutí zabývají osoby, které jsou relativně dobře situované a z dobrých poměrů. Motivem je v takovém případě snaha získat více finančních prostředků a luxusní výrobky, které by (z pohledu prostituující se osoby) nebylo možné získat jinou cestou. Lze shrnout, že prostituce v České republice není povolena, ale ani výslovně zakázána - není trestným činem, jen v některých případech přestupkem.

Úkol č. 12: Jak je u nás v současnosti prostituce regulována?

Kriminalita (zločinnost)

Kriminalita označuje výskyt trestného chování (neboli chování kriminálního). Pojem je vymezen platným trestním právem, který stanoví, jaké protispolečenské chování se (vzhledem ke své nebezpečnosti) považuje za trestné činy. Lze rozlišit kriminalitu zjevnou, která je zaznamenána a řešena, a kriminalitu latentní, o které se bezpečnost ani soudy z různých důvodů nedovědí. Mezi relativně nové jevy v kriminalitě patří zejména terorismus, organizovaný zločin, hospodářská trestná činnost nadnárodních organizací, růst zločinnosti spojené s drogami, trestné činy využívající/zneužívající počítače, ničení životního prostředí a vandalismus.

Syndrom CAN – syndrom týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte

Syndrom CAN je definován jako „poškození tělesného, duševního i společenského stavu a vývoje dítěte, které vznikne v důsledku jakéhokoli nenáhodného jednání rodičů nebo jiné dospělé osoby, které je v dané společnosti hodnoceno jako nepřijatelné“. (Vágnerová, 2004). Předpokládá se, že v současné době trpí tímto syndromem asi 1-2 % dětí. Celá řada případů však není zachycena, takže se může jednat i o větší počet dětí.

K **zanedbávání** dítěte dochází u jedinců, kteří pro rodičovskou roli nemají dostatečné kompetence či motivaci. **Fyzické a psychické týrání** se objevuje v rodinách, kde jsou vztahy mezi jednotlivými členy narušeny, chybí vzájemná komunikace i kooperace a vzrůstá napětí. To následně ústí do agresivity namířené proti dítěti. Specifickou kategorií je **sexuální zneužívání**. S účinností od 1.1. 1994 platí ohledně trestného činu týrání svěřené osoby oznamovací povinnost, jakož i povinnost přerušit jeho páchaní. Ten, kdo tuto povinnost zanedbá, se sám dopouští trestného činu (trestní sazba až na tři léta odnětí svobody).

Úkol č. 13: Na jaké orgány se můžete obrátit při podezření na týrání dítěte ve Vašem okolí?

Kasuistika:

Při hodině plavání zjistila učitelka, že desetiletý žák je od ramen až po lýtko pokryt četnými pruhovitými modřinami. Chlapec na dotaz uvedl, že byl bit šňůrou od vaříče, protože přinesl poznámku. Škola ještě téhož dne zajistila lékařské vyšetření a věc nahlásila policii. Vyšetřováním bylo zjištěno, že rodiče opakovaně řešili surovým bitím kázeňské problémy syna, které měl ve škole. Psychologickým vyšetřením byl u chlapce prokázán tzv. hyperkinetický syndrom, z něhož vyplývala většina jeho

problémů. Rodiče byli odsouzeni k podmíněným trestům odnětí svobody. Dále jim byla uložena povinnost docházet se synem pravidelně do psychologické poradny. (převzato z www.fod.cz)

Agresivita, domácí násilí a šikana

Agresivní chování lze definovat jako porušení sociálních norem, omezující práva a poškozující živé bytosti či neživé objekty. Zatímco agresivita označuje tendenci k takovému chování, agrese označuje již reálný projev agresivního chování. Tendence k agresivnímu chování je podmíněna mnoha faktory: roli hraje dědičnost a vrozené dispozice k agresivnímu chování, biologické předpoklady (např. poškození CNS, poškození kůry čelních laloků). Obecně větší dispozice k agresivnímu chování mají muži. Větší pohotovost k agresivnímu chování může souviset i s duševní chorobou nebo vrozenou poruchou osobnosti. Svou roli může sehrát i užívání psychoaktivních látek, které odstraňují zábrany pro agresivní chování. Prokazatelný je vliv sociální skupiny (některé skupiny mají výrazně jiné normy než většinová společnost – tolerovány v nich mohou být i agresivní projevy).

Agresivní jednání je jednou z možných reakcí na neuspokojení různých potřeb.

Úkol č. 14: Prostudujte si kapitulu o „agresivním syndromu“.

VÁGNEROVÁ, M.: *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha : Portál, 2004. ISBN 80-7178-802-3, s. 757-779)

Domácí násilí:

Domácí násilí se týká obvykle žen (muž – násilník) a rozvíjí se postupně. Začíná drobnějšími útoky na partnera, které mohou mít nejprve verbální, posléze fyzický charakter. Po prvotních incidentech obvykle následují projevy lítosti ze strany viníka a vztah se může dočasně zlepšit. V další fázi vývoje domácího násilí se stupňuje intenzita a četnost útoků. Žena se snaží celou věc obvykle tajit, postupně přijímá roli bezmocné, týrané ženy, a adaptuje se na ni. K odhalení situace napomůže často náhoda a žena může celou situaci i popírat.

Úkol č. 15: Jaké nestátní neziskové organizace se u nás zabývají ochranou týraných žen? Jaké instituce mohou ženám pomoci?

Šikana (ve škole):

Metodický pokyn Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy k prevenci a řešení šikanování mezi žáky škol a školských zařízení (článek 1. a 2.) definuje šikano takto: „Šikanování je jakékoliv chování, jehož záměrem je ublížit jedinci, ohrozit nebo zastrašovat jiného žáka, případně skupinu žáků. Je to cílené a obvykle opakované užití násilí jedincem nebo skupinou vůči jedinci či skupině žáků, kteří se neumí nebo z

nejrůznějších důvodů nemohou bránit. Zahrnuje jak fyzické útoky v podobě bití, vydírání, loupeží, poškozování věcí druhé osobě, tak i útoky slovní v podobě nadávek, pomluv, vyhrožování či ponižování. Může mít i formu sexuálního obtěžování až zneužívání. Šikana se projevuje i v nepřímé podobě jako nápadné přehlížení a ignorování žáka či žáků třídní nebo jinou skupinou spolužáků.“

Viz: <http://sikana.wz.cz/definice.htm>

Šikana existuje ve své zárodečné formě téměř na každé škole a je dnes poměrně závažným problémem. Oběti různě závažné šikany zůstávají nezřídka poznamenáni na celý život – i proto musí pedagog řešit nejen šikanu samotnou, ale i její náznaky.

Novodobou formou šikany je tzv. „**kyberšikana**“. Jedná se o druh šikany, která využívá elektronické prostředky, jako jsou např. mobilní telefony, e-maily, internet, blogy atp. Jejím projevem může být například zasílání obtěžujících, urážejících či útočných mailů a sms. Ve škole se můžeme setkat s tím, že dítě nahraje na svůj mobilní telefon např. scénu s křičícím učitelem, a tuto nahrávku pak vyvěsí na internetu; obdobné kousky si mohou provádět i děti mezi sebou (obzvlášť ve vyšších ročnících se setkáme se značnou vynalézavostí). Výsledkem může být někdy skutečná újma – o dotyčném jsou např. šířeny nepravdivé informace apod. Jedním z prvních a zároveň nejtragičtějších případů tohoto typu ve [slovanských](#) zemích je případ z [gdaňského gymnázia č. 2](#), jehož čtrnáctiletá žačka [Ania](#) spáchala [sebevraždu](#) poté, co ji pět spolužáků před celou třídou podrobilo [sexuální šikaně](#), kterou nahráli na mobil a slíbili zveřejnit na [internetu](#).

Sebevražednost

Sebevraždu lze definovat jako „*násilné jednání charakteristické úmyslem dobrovolně zničit vlastní život*“ (VÁGNEROVÁ, M., 2004). Jedná se tedy o autoagresivní projev, který lze vnímat jako:

- egoistickou sebevraždu (nedostatek společenských vazeb, člověk se cítí odcizen)
- altruistickou sebevraždu (reakce na požadavky společnosti, kterým jedinec není schopen dostát) nebo
- anomickou sebevraždu (reakce na náhlou změnu mezilidského vztahu či pozice, která vede k narušení sociální rovnováhy). Příčinou sebevražedného jednání může být deprese, vysoké riziko je u pacientů se schizofrenií, s poruchou osobnosti apod. Svou roli tedy hrají biologické příčiny, sezónní a klimatické vlivy, sociálně-psychologické příčiny i faktor pohlaví. Podle Victora Frankla stojí za sebevraždami v převážné většině pocit ztráty smyslu života. T.G.Masaryk sebevražednost spojuje s postupující sekularizací (tehdejší doby), která jedinci odnímá zakotvení ve světě a smysl života.

Ročně je v celé ČR spácháno cca 1600 sebevražd, z toho přibližně 1300 sebevražd mužů a 300 sebevražd žen (údaj z roku 2005).

6. téma

Prevence sociálních deviací, legislativní rámec preventivních činností

Klíčová slova: prevence primární (specifická, nespecifická), sekundární a terciární

Cíl: Seznámení s významem prevence na různých úrovních (primární, sekundární a terciární prevence) a s příslušnou legislativou

6.1 Primární, sekundární a terciární prevence

Prevenci můžeme vnímat jako **soubor intervencí s cílem zamezit či snížit výskyt a šíření negativních sociálních deviací**. Ve spojitosti s tématem prevence se setkáváme zvláště s těmito jevy: **násilí a šikanování, záškoláctví, kriminalita, delikvence, vandalismus aj. formy násilného chování, ohrožení mravnosti a ohrožování mravní výchovy mládeže, xenofobie, rasismus, intolerance a antisemitismus, užívání návykových látek (vč. opomíjeného alkoholu a kouření), anabolik, medikamentů a dalších látek, netolismus (virtuální drogy) a patologické hráčství (gambling), divácké násilí, komerční sexuální zneužívání dětí, syndrom týraných a zneužívaných dětí, sekty a sociálně patologická náboženská hnutí**. Prevenci dělíme na **primární, sekundární a terciární**.

Primární prevence

Primární prevencí rozumíme veškeré **konkrétní** aktivity realizované **s cílem předejít problémům a následkům sociálně patologických jevů**, případně minimalizovat jejich negativní dopad, včetně dalšího šíření.

Primární prevence je realizována ve formě **nespecifické a specifické primární prevence**.

Nespecifická primární prevence představuje nosný prvek a základ systému prevence. Zahrnuje veškeré volnočasové aktivity určené pro nejširší okruh dětí mládeže, které by existovaly i bez sociálních deviací. Jejich funkcí je zajišťování všestranného rozvoje dětí a mládeže.

Oproti tomu **specifická primární prevence** je realizována již v rámci konkrétních podpůrných programů pro rizikové skupiny, např. pro děti se speciálními vzdělávacími potřebami jako prevence před sociálním vyloučením. Může se jednat o programy zaměřené již konkrétně na určitou formu sociálně-deviantního chování (např. užívání drog, prevence v oblasti náboženských sekt apod.) Zkráceně řečeno: programy specifické primární prevence jsou všechny takové programy, které by neexistovaly, kdyby neexistoval problém sociálně deviantních (patologických) jevů, programy specifické primární prevence by za neexistence fenoménu sociální patologie nevznikaly a nebyly rozvíjeny.

Úkol č. 16: Jaká zařízení a instituce v resortu MŠMT i mimo něj byste zařadili do systému nespecifické primární prevence a jaká do systému specifické primární prevence?

Nespecifická primární prevence	Specifická primární prevence / cílová skupina
Př. Skautský oddíl	Př. Nízkoprahové centrum / sociálně ohrožené a neorganizované děti a mládež

Sekundární prevence označuje typ aktivit, které jsou zaměřené na předcházení závažnějším problémům u osob, které jsou již zapojeny v sociálně deviantním chování (drogová závislost, bezdomovectví, závislost na náboženské sektě apod.).

Terciární prevence znamená předcházení vážnému nebo trvalému zdravotnímu nebo sociálnímu poškození v souvislosti se sociálně-deviantním chováním.

Šikanování – příklad primární, sekundární a terciární prevence:

Specifická primární prevence – informovanost žáků / učitelů, výchovných poradců, vychovatelů, ředitelů a školních inspektorů (vzdělání zajišťují Pedagogická centra). Ředitelé škol a školských zařízení odpovídají za systémové aktivity školy v oblasti prevence šikanování a agresivity. Do prevence soc. patologických jevů ve škole se zapojuje zejména školní metodik prevence (ten zodpovídá za informovanost všech pedagogických pracovníků školského zařízení o dané problematice a řeší případy šikany). Školní metodik prevence spolupracuje s pedagogicko-psychologickou poradnou, střediskem výchovné péče apod.

Sekundární prevence – k problému (šikaně) již došlo; rodičům obětí i agresorů jsou doporučeny návštěvy v ambulantním oddělení střediska výchovné péče pro děti a mládež (SVP) nebo v nestátních neziskových organizacích majících podobnou náplň činnosti jako SVP (např. krizová centra). Škola může rodičům doporučit dobrovolné umístění dítěte do pobytového oddělení SVP (případně navrhnout realizaci dobrovolného diagnostického pobytu žáka v diagnostickém ústavu). Oběti šikany se doporučuje např. psychoterapeutická péče pedagogicko-psychologické poradny či jiného poradenského pracoviště. Dítě by mělo být rovněž informováno o tom, že může kdykoliv kontaktovat Linku bezpečí.

Terciární prevence – znamená oddělení agresora od oběti šikany; mělo by se pracovat na postupné změně klimatu ve škole tak, aby se stalo více otevřeným k řešení problému šikany. Měla by být nastolena jasná pravidla a sankce tak, aby se pokud možno zamezilo opakování šikany.

Úkol č. 17: Vytvořte model primární, sekundární a terciární prevence pro některou z dalších sociálních deviací: záškoláctví, kriminalita, delikvence, vandalismus aj. formy násilného chování, ohrožení mravnosti a ohrožování mravní výchovy mládeže, xenofobie, rasismus, intolerance a antisemitismus, užívání návykových látek (vč. opomíjeného alkoholu a kouření), anaboličtí, medikamentů a dalších látek, netolismus (virtuální drogy) a patologické hráčství (gambling), divácké násilí, komerční sexuální zneužívání dětí, syndrom týraných a zneužívaných dětí, sekty a sociálně patologická náboženská hnutí.

6.2 Legislativní rámec preventivních činností

Základní témata specifické i nespecifické primární prevence jsou zakotvena v legislativě České republiky (zákony, vyhlášky, metodické pokyny).

Přehled platných předpisů pro oblast prevence sociálně-patologických jevů

Metodické pokyny, např.:

- Metodický pokyn ministra školství, mládeže a tělovýchovy k prevenci a řešení šikanování mezi žáky škol a školských zařízeních (Čj.: 28 275/2000 -22)
 - Spolupráce předškolních zařízení, škol a školských zařízení s Policií ČR při prevenci a při vyšetřování kriminality dětí a mládeže a kriminality na dětech a mládeži páchané (Čj.: 25 884/2003-24)
 - Metodický pokyn MŠMT ČR k výchově proti projevům rasismu, xenofobie a intolerance (Čj.: 14 423/99-22)
 - Metodický pokyn k jednotnému postupu při uvolňování a omlouvání žáků z vyučování, prevenci a postihu záškoláctví (Čj.: 10 194/2002-14)
 - Metodický pokyn k zajištění bezpečnosti a ochrany zdraví dětí a žáků ve školách a školských zařízeních (Čj.: 29 159/2001-26)
 - **Metodické doporučen k primární prevenci rizikového chování u dětí, žáků a studentů ve školách a školských zařízeních – nejnovější platné**
-
- Vyhláška č. 72/2005 Sb., o poskytování poradenských služeb ve školách a školských poradenských zařízeních

Zákony

- Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (**Školský zákon**), v platném znění
- Zákon č. 109/2002 Sb., o výkonu ústavní výchovy nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivně výchovné péči ve školských zařízeních, v platném znění
- Zákon č. 167/1998 Sb., o návykových látkách a o změně některých dalších zákonů, v platném znění
- Zákon č. 379/2005 Sb., o opatřeních k ochraně před škodami působenými tabákovými výrobky, alkoholem a jinými návykovými látkami a o změně souvisejících zákonů
- Zákon č. 135/2006 Sb., na ochranu před domácím násilím (účinnost od 1.ledna 2007)

Další zákony

- Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách
- Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně právní ochraně dětí
- Zákon č. 257/2000 Sb., o probační a mediační službě
- Zákon č. 132/1982 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon o rodině
- Zákon č. 218/2003 Sb., o soudnictví ve věcech mládeže
- Zákon č. 40/2009 Sb., trestní zákoník
- Zákon č. 141/1961 Sb., o trestním řízení soudním (trestní řád)
- Zákon č. 200/1990 Sb., o přestupcích
- Zákon č. 283/1991 Sb., o Policii České republiky
- Zákon č. 553/1991 Sb., o obecní policii

7. kapitola

Institucionální síť poskytovatelů služeb sociální prevence

Cíl: Seznámení se základními institucemi, které se věnují sociální prevenci

Institucionální síť poskytovatelů služeb sociální prevence podle resortů

Resort ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy

- ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy a jeho vybrané přímo řízené organizace
- odbory školství, mládeže a tělovýchovy na krajských úřadech
- základní, střední a speciální školy
- školní družiny, školní kluby, domovy mládeže

- střediska pro volný čas dětí a mládeže
- pedagogicko-psychologické poradny a střediska výchovné péče
- školská zařízení pro výkon ústavní výchovy a ochranné výchovy

Úkol č. 18: Jaké úkoly a funkce mají v rámci sociální prevence jednotlivé výše uvedené instituce spadající pod Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy?

Viz: Metodický pokyn ministra školství, mládeže a tělovýchovy k prevenci sociálně patologických jevů u dětí a mládeže, č.j. 14514/2000-51

Resort ministerstva práce a sociálních věcí

- ministerstvo práce a sociálních věcí a jeho vybrané přímo řízené organizace
- sociální odbory na krajských úřadech, obce (Obce a kraje dbají na vytváření vhodných podmínek pro rozvoj sociálních služeb, zjišťují skutečné potřeby lidí; sami jsou také zřizovateli organizací poskytujících sociální služby.)
- nestátní neziskové organizace různých typů, fyzické osoby; význam pro sociální prevenci mají zvláště následující typy institucí/služeb:
 - Sociální poradenství
 - Azylové domy
 - Domy na půli cesty
 - Chráněné bydlení
 - Kontaktní centra
 - Telefonická krizová intervence
 - Krizová pomoc
 - Nízkoprahová denní centra
 - Nízkoprahová zařízení pro děti a mládež
 - Noclehárny
 - Služby následné péče a doléčovací
 - Sociálně aktivizační služby pro rodiny s dětmi
 - Terapeutické komunity

- Terénní programy

Resort ministerstva vnitra

- Odbor prevence kriminality

Úkol č. 19: Definujte výše uvedené typy institucí a služeb.

Zdroj: <http://www.mpsv.cz/cs/9>

<http://www.mvcr.cz>

8. kapitola

Role školy v oblasti primární prevence sociálních deviací

Klíčová slova: poradenský a preventivní tým, výchovný poradce, školní metodik prevence, školní psycholog / speciální pedagog, systém primární prevence, strategie prevence sociálně patologických jevů, preventivní program „Dokážu to?“

Cíl: seznámení s možnostmi, které má v oblasti primární prevence sociálních deviací škola; program „Dokážu to“ a Osobnostně sociální výchova jako nástroje primární prevence sociálních deviací

8.1 Primární prevence sociálních deviací v rámci školy

Škola má v oblasti primární prevence sociálních deviací velmi důležitou roli. Je institucí, která má (kromě své vzdělávací úlohy), také funkci výchovnou. Pro dnešní dobu typický individualismus se projevuje také v tom, že každé dítě, každá rodina, má svůj specifický životní styl a různé přístupy k životním zkušenostem. Škola je oproti tomu půdou, která by dětem měla poskytnout jednotnější vědomí o hodnotách a zásadách, o něž je možné se opřít. Jedním z témat, kterému by se měla věnovat každá škola, je prevence sociálních deviací. Systém prevence je v rámci resortu školství, mládeže a tělovýchovy veden myšlenkou podpory zdravého životního stylu dětí a mládeže, osvojení si pozitivního chování, rozvoje sociálních kompetencí a celkově harmonického rozvoje osobnosti. Základními východisky primární prevence ve školách by měla být kontinuita, systematičnost a komplexnost preventivního působení s ohledem na věk dítěte a jeho

aktuální prožívání světa. Na každé škole by měl fungovat „**poradenský a preventivní tým**“, složený z **ředitele školy, výchovného poradce, školního metodika prevence a třídních učitelů**, někde navíc **školního psychologa či speciálního pedagoga**, který by se měl zabývat hlavně problematikou školního poradenství a primární prevence.

Systém primární prevence:

1. odpovídá věku dítěte
2. zahrnuje podstatnou část žáků
3. zahrnuje získání relevantních sociálních dovedností a dovedností potřebných pro život
4. bere v úvahu místní specifika
5. využívá pozitivní modely
6. zahrnuje legální i ilegální návykové látky
7. zahrnuje i snižování dostupnosti návykových rizik
8. je soustavný a dlouhodobý

- Programy primární prevence usilují o to, aby cílová skupina získala znalosti, dovednosti a postoje podporující zdravý životní styl a aby tyto nástroje dokázala uplatnit ve svém chování nejen v době realizace programu, ale i v budoucnosti.

Úkol č. 20: Porovnejte Strategie prevence sociálně patologických jevů různých škol, viz následující odkazy:

<http://www.zscernosice.cz/poradenstvi.htm>

<http://www.oa-sumperk.cz/dokumenty/SSP-08-09.pdf>

8.2 Příklad preventivního programu: „Dokážu to?“

Jedním z vyzkoušených preventivních programů je pedagogický projekt „Dokážu to?“. Jedná se o vzdělávací program určený pro jednotlivé pedagogy i celé školy, který se zaměřuje na **rozvoj osobnosti a sociálních kompetencí**. Tím pomáhá učitelům lépe poznat žáky a vést výuku tak, aby byla pro děti zajímavější a motivující.

Pilířem projektu "Dokážu to?" **osobnostní a sociální výchova**, kterou tento projekt zavádí do škol.

Projekt „Dokážu to?“ vznikl na přelomu let 1998 a 99 jako **pilotní program primární prevence patologických jevů**. Jeho tvůrci se již na začátku rozhodli nevytvářet pouze „standardní“ program prevence závislosti, ale program, který půjde k samé podstatě věci – tedy k formování osobnosti člověka. Projekt nabídl pedagogům nové přístupy k práci s žáky, návody k budování partnerského vztahu nejen s žáky, ale i s kolegy-učiteli, a vedením školy.

V současnosti je projekt „Dokážu to?“ jedním z největších vzdělávacích projektů v republice a podle dostupných analýz také jedním z nejčastěji využívaných preventivních programů v ČR.

Tip: <http://www.dokazuto.cz/>

Osobnostní a sociální výchovu, která tvoří páteř projektu „Dokážu to?“, lze definovat jako **praktickou disciplínu zabývající se rozvojem klíčových životních dovedností či životních kompetencí pro každý den, přičemž jde zejména o kompetence osobní, sociální a morální.**

Základní témata osobnostně-sociální výchovy:

Oblast osobnostních kompetencí

- Sebepoznání a tvorba vyrovnaného sebepojetí
- Zdokonalení základních kognitivních funkcí
- Seberegulace a organizace vlastního života
- Psychohygiena
- Kreativita v každodenním životě

Oblast sociálních kompetencí

- Poznávání lidí
- Tvorba mezilidských vztahů; komunikace, spolupráce, soutěžení

Oblast morálních kompetencí, hodnot a morálky

- Hodnoty, postoje, mravní vlastnosti člověka; prosociálnost; etika všedního dne
- Řešení problémů, rozhodovací dovednosti v situacích se sociálně etickým potenciálem

Pro osobnostně sociální výchovu je klíčové, že probíhá prakticky – to znamená, že žáci se s výše uvedenými tématy setkávají přímo v praktických situacích, v nichž sami jednají, vnímají, myslí...

Ukázka techniky osobnostně-sociální výchovy - HERMOCHOVÁ, S.: Hry pro život. Praha : Portál, 1994. ISBN 80-85282-80-1, s. 18.

10 Dialog se zlodějem

Cíl:
Dát dětem příležitost hovořit o pocitech mladistvého zloděje.

Věk:
od 12 let

Doba:
asi 60 minut

Pomůcky:
papír a tužka

Popis cvičení:
Vedoucí: „Vymyslete si rozhovor mezi dítětem a zlodějem, který toto dítě okradl. Rozmyslete si, kolik bude zloději let, zda bude starší nebo mladší než vy, koho okrade, co ukradl, z jakých pohnutek. Bude to krádež v rodině, mezi dětmi, v obchodě? Kde jinde by ještě mohlo ke krádeži dojít? Vycházejte z toho, že druhý o svém okradení ví. Možná, že to sám zjistil nebo se zloděj přiznal.
Nejdůležitějším okamžikem cvičení je ta část, kdy se zloděj pokouší vysvětlit, proč kradl. Můžete si vymyslet i reakce druhého partnera.“ (20 min.)
Při vyhodnocení nejprve krátce projdeme hlavní rysy různých situací – pak několik dětí přečte svoje práce.

Vyhodnocení:
Jak se mi cvičení líbilo?
Co jsem objevil?
Kdo mi byl sympatičtější – zloděj nebo okradený?
Čím nejvíce strádal „můj zloděj“?
Jaké má vyhlídky do budoucnosti?

Doporučená studijní literatura:

Základní:

DUBSKÝ, J.: *Sociologie deviantního chování*. Praha : PA ČR, 2005.
HRČKA, M.: *Sociální deviace*. Praha : SLON, 2001

JEDLIČKA, R.; KLÍMA, J.; KOŤA, J.; NĚMEC, J.; PILAŘ, J. *Děti a mládež v obtížných životních situacích. Nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí.* Praha : Themis, 2004.

MIOVSKÝ, M. A KOL. Primární prevence rizikového chování ve školství. Tišnov: Sdružení SCAN, 2010. Dostupné z: http://www.google.cz/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwiQ_YPg4IDKAhUJshQKHVGIBS0QFggbMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.policie.cz%2Fsoubor%2Fucebnice-prevence.aspx&usg=AFQjCNGw9lsHygIJwo5czOgJ48BWSmBL-w

MUNKOVÁ, G.: *Sociální deviace.* Praha : Karolinum, 2004.

Doporučená:

BAŠTECKÝ, J.: *Psychiatrie, právo a společnost.* Praha : Galén, 1997.

HERMOCHOVÁ, S.: *Hry pro život.* Praha : Portál, 1994

JEDLIČKA, R.; KOŤA, J.: *Aktuální problémy výchovy : analýza a prevence sociálně patologických jevů u dětí a mládeže.* Praha : Karolinum, 1998.

KAPR, J. a kol.: *Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny.* Praha : Sociologické nakladatelství, 1991.

KOLÁŘ, M.: *Bolest šikanování.* Praha : Portál, 2001.

NEŠPOR, K.; CSĚMY, L.: *Léčba a prevence závislosti.* Praha : Psychiatrické centrum Praha, 1996.

VÁGNEROVÁ, M.: *Psychopatologie pro pomáhající profese.* Praha : Portál, 1999.

VYKOPALOVÁ, H.: *Sociálně patologické jevy v současné společnosti.* Olomouc : Univerzita Palackého, 2002.

9. Rozšiřující literatura a témata pro distanční studium:

Sak, P. *Problémy české mládeže.* Praha: Petrklíč, 2000.

- Sociální časoprostor (s. 17-32)
- Sociální zrání (s. 35-62)
- Hodnoty mládeže (s. 63-101)
- Sociálně deviantní jevy u mládeže a sociálně deviantní mládež (s. 203-243)
- Generační konflikty a porozumění (s. 245-254)

Matoušek, O., Kroftová, A. *Mládež a delikvence.* Praha: Portál, 1998

1. Vliv prostředí a konstituce na rizikové chování mládeže (s. 21-62, 243-252)
2. Společenský kontext delikvence mládeže (s. 93-112)
3. Způsoby a modely intervence (s. 155-223)
4. Primární a sekundární prevence delikventního jednání (s. 259-284)

Vágnerová, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese.* Praha: Portál, 1999: Poruchy chování v dětském věku a dospívání, závislosti, návykové poruchy (s. 274-313)

Kořa, J., Jedlička, R. Analýza a prevence sociálně patologických jevů u dětí a mládeže, Praha: Karolinum, 1998

1. Záškoláctví, agresivita (s. 46-74)
2. Deviantní jednání a závadové party (s. 92-103)
2. Krizové stavy a dětí a mládeže (s. 135-150)

Kolář, M. Skrytý šikanování ve školách. Praha: Portál, 2000

1. Co je a co není šikanování – tři podoby šikany (s. 20-30)
2. Osobnost agresora a oběti (s. 48-61)
3. Skupinová dynamika a šikana (s. 31-40)
4. Strategie vyšetřování a metody nápravy (93-110)

Kontakt na vyučující:

jitka.lorenzova@ff.cuni.cz

Ukončení předmětu: zkouška, nutno prokázat teoretické znalosti tematických okruhů, splnění úkolů uložených studijní oporou, předložit seznam literatury a aplikovat poznatky na problémy vlastní praxe.